

EX LIBRO V.

I. VERBA TRIBUNORUM AD PLEBEM DE HIBERNACULIS. Cap. 2.
(An. de R. 554. — Av. J. C. 40.)

Fertio ante anno Patres decreverant ut stipendium miles de publico acciperet, qum antea de suo quisque functus eo munere esset. Id a plebe ingenti gaudio acceptum, tribuni, concordiae ordinum inimici, ægerrime tulerant. Hoc anno qum in obsidione Veiorum hibernacula, res nova militi Romano, ædificari copta essent, tribuni Patres criminantur, tanquam ideo stipendia militibus decrevissent, ut regnum in plebem quodam modo exercent.

Hoc illud esse quod æra militibus sint constituta; nec se fellisse, id donum inimicorum veneno illitum fore. Venisse libertatem plebis: remotam in perpetuum et ablegatam ab Urbe et ab rep. juventutem, jam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere, ac domos et res invisere suas. Quam putarent continuatæ militiæ causam esse? Nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid, per frequentiam juvenum eorum, in quibus vires omnes plebis essent, agi de commodis eorum posset. Vexari præterea et subigi multo acrius, quam Veientes; quippe illos hiemem sub tectis suis agere, egregiis muris situque naturali urbem tutantes; militem Rom. in opere ac labore, nivibus pruinisque obrutum sub bellibus¹ durare², ne hiemis quidem spatio, que omnium bellorum terra marique sit quies, arma deponentem. Hoc neque reges, neque ante tribunitiam potestatem creatam superbos illos consules, neque triste³ dictatoris imperium, neque importunos⁴ Decemviros injunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent; quod tribuni militum in plebe Rom. regnum exercerent. Quidnam illi consules dictatores facturi essent⁵, qui proconsularem imaginem⁶ tam sàvam ac trucem fecerint? Sed id accidere haud immerito: non fuisse ne in octo⁷ quidem tribunis militum locum ulli plebeio. Antea tria loca cum contentione summa patricios explere solitos: nunc jam octojuges⁸ ad imperia obtinenda ire; et ne in turba quidem haerere plebeium quemquam, qui, si nihil aliud, admoneat⁹ collegas, liberos et cives eorum, non servos, militare; quos hieme saltem in domos ac tecta reduci oporteat, et aliquo tempore anni parentes, libe-

1. — ¹ Sub bellibus. Les tentes étaient en peaux ou en cuir. — 2 Durare, vivre à la dure. — 3 Triste, dur, sévère. — 4 Importunos, inopportunos, incommodes, qui ne permettent pas que l'on bouge. — 5 Quidnam illi... facturi essent? Qu'auraient-ils fait, consuls ou dictateurs? — 6 Proconsularem imaginem, le fantôme du consulat. — 7 Octo, L'an 510 on avait créé trois tribuns militaires à la place des consuls; en 351, on en créa huit. Voy. v, 1. — 8 Octojuges, huit de front, huit à la fois. Ces mots sont emphatiques pour faire contraste avec ceux qui suivent. — 9 Qui, si nihil aliud, admoneat. Voy. cette

EX TITO LIVIO COLLECTÆ. — L. V.

rosque ac conjuges invisere, et usurpare¹⁰ libertatem, et creare magistratus.

II. ORATIO APPII CLAUDII, TRIBUNI MILITUM, AD POPULUM. Cap. 3 et sqq.
(An. de R. 554. — Av. J.-C. 400.)

Hæc taliaque vociterant adversarium hand imparem nacti sunt Ap. Claudium, tribunum militum, virum imbutum jam ab juventa certaminibus plebeis. Is tum jam, non promptus ingenio tantum, sed usu etiam exercitatus, talem orationem habuit:

I. Egoïsme des tribuns : prétendus défenseurs du peuple, ils sacrifient à leurs intérêts l'union des deux ordres, le repos et la grandeur de Rome.

Si unquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra, an sua causa, seditionum semper autores fuerint, id ego hoc anno desisse dubitari certum habeo: et quum latet tandem longi erroris vobis finem factum esse, tum quod secundis potissimum vestris rebus hic error est sublatus, et vobis, et propter vos reip., gratulor. An est quisquam qui dubitet, nullis injuriis vestris¹, si qua forte aliquando fuerunt, unquam æque, quam munere Patrum in plebem, quum æra militantibus constituta sunt, tribunos plebis offensos ac concitatos esse²? Quid illos aliud aut tum timuisse creditis, aut hodie turbare velle, nisi concordiam ordinum, quam dissolvende maxime tribunitia potestatis rentur esse? Sic, hercule, tanquam artifices improbi, opus querunt, qui et semper ægri aliquid esse in rep. volunt, ut sit ad cuius curationem a vobis adhibeantur. Utrum enim defenditis, an impugnatis plebem? utrum militantium adversarii estis, an causam agitis? Nisi forte hoc dicitis: « Quidquid Patres faciunt, displicet, sive illud pro plebe, sive contra plebem est. » Et, quemadmodum servis suis vetant domini quidquam rei cum alienis hominibus esse, pariterque in iis beneficio ac maleficio abstineri æquum censem, sic vos interdicitis Patribus commercio plebis, ne nos comitate ac munificentia nostra provocemus plebem, nec plebs nobis dieto audiens atque obediens sit. Quanto tandem, si quidquam in vobis, non dieo civilis, sed humani esset, favere vos magis, et, quantum in vobis esset, indulgere potius comitatu Patrum atque obsequio plebis oportuit? que si perpetua concordia sit, quis non spondere ausit, maximum hoc imperium inter finitos brevi futurum esse?

locution dans le Discours de Canuléus. — ¹⁰ Usurpare, faire usage de.

II. — ¹ Injuriis vestris, c.-à-d. vobis illatis. — ² Concitatos esse « Tribuni plebis, communis ordinum latitudo concordiaque soli expertes, negare, tam id latum Patribus universis, nec prosperum fore, quam ipsi crederent: consilium specie prima melius fuisse, quam usu appariturum. Unde enim eam pecuniam confiei posse, nisi tributo populo indicto? ex alieno igitur aliis largitos: neque, id etiamsi ceteri

II. La mesure est légale : une paie annuelle veut un service annuel.

Atque ego, quam hoc consilium collegarum meorum, quo abducere, infecta re, a Veii exercitum noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea disseram. Nunc de ipsa conditione dicere militantium libet. Quam orationem, non apud vos solum, sed etiam in castris, si habeatur, ipso exercitu disceptante, æquam arbitror videri posse; in qua si mihi ipsi nihil, quod dicerem, in mentem venire posset, adversariorum certe orationibus contentus essem. Negabant nuper danda esse æra militibus, quia nunquam data essent. Quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adjectum commodis sit, eis laborem etiam novum pro portione injungi? Nusquam nec opera sine emolumento nec emolumentum ferme sine impensa opera est: labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam inter se naturali sunt juncta. Moleste antea ferebat miles se suo sumptu operam reip. præbere; gaudebat idem partem anni se agrum suum colere, querere unde domi militiæque se ac suos tueri posset. Gaudet nunc fructui sibi remp. esse, et latus stipendum accipit; æquo igitur animo patiatur se ab domo, ab re familiari, cui gravis impensa non est, paulo diutius abesse. An, si ad calculos³ eum resp. vocet, non merito dicat : « Annua æra habes, annuam operam ede? An tu æquum censes militia semestri solidum te stipendum⁴ accipere? »

III. Elle est utile et nécessaire dans le cas présent : l'honneur des Romains, leur ressentiment légitime contre l'ennemi, le danger qui menace leur territoire s'ils interrompent le siège, l'intérêt des soldats qui seront obligés de recommencer des ouvrages poussés déjà si loin, la crainte que l'ennemi n'augmente ses forces; tout leur commande de pousser la guerre avec vigueur.

Invitus in hac parte orationis, Quirites, moror; sic enim agere debent qui mercenario milite utuntur: at nos tanquam cum civibus agere volumus; agique, tanquam cum patria, nobiscum æquum censemus. Aut non suscipi bellum oportuit, aut geri pro dignitate populi Romani, et perfici quamprimum oportet. Perficietur autem, si urgemos obcessos; si non ante abscedimus, quam spei nostræ finem, capti Veiis, imposuerimus. Si, hercule, nulla alia causa, ipsa indignitas perseverantiam imponere debuit⁵. Decem quandam annos urbs oppugnata est, ob unam mulierem, ab universa Graecia: quam procul ab domo! quot

ferant, passuros eos, quibus jam emerita stipendia essent, meliore conditione alios militare, quam ipsi militassent; et eosdem in sua stipendia impensa fecisse, et in aliorum facere. » TIT.-LIV. IV, 60. — ³ Calculos, petits cailloux qui servaient à compter. — ⁴ Solidum stipendum, solde entière. — ⁵ Début pour debuisset. VIRG. ÉN. IV, 19:

Huic uni forsai potui succumbere culpæ.

terras, quot maria distans! Nos intra vicesimum lapidem, in conspectu prope urbis nostræ, annuam oppugnationem perferre piget! Scilicet, quia levis causa belli est, nec satis quidquam justi doloris est, quod nos ad perseverandum stimulet. Septies rebellarent; in pace nunquam fidi fuerunt; agros nostros millies depopulati sunt; Fidenates deficerunt a nobis coegerunt; colonos nostros ibi interfecerunt; autores fuere contra jus gentium exdis impiæ legatorum nostrorum; Etruriam omnem adversus nos concitare voluerunt, hodieque id moliuntur; res repetentes legatos nostros haud procul abfuit quin violarent. Cum his molliter et per dilations bellum geri oportet? Si nos tam justum odium nihil movet, ne illa quidem, oro vos, movent? Operibus ingentibus septa urbs est, quibus intra muros coercetur hostis; agrum non coluit, et culta devastata sunt bello. Si reducimus exercitum, quis est qui dubitet illos, non a⁶ cupiditate solum ulciscendi, sed etiam necessitate imposita ex alieno prædandi, quum sua amiserint, agrum nostrum invasuros? Non differimus igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipimus. Quid? illud quod proprie ad milites pertinet, quibus boni tribuni plebis, quum stipendum extorquere voluerunt, nunc consultum repente volunt, quale est? Vallum fossamque, ingentis utramque rem operis, per tantum spatii duxerunt: castella primo pauca, postea exercitu aucto creberrima fecerunt: munitio-nes, non in urbem modo, sed in Etruriam etiam, spectantes, si qua inde auxilia veniant, opposuere. Quid turre, quid vineas, testudinesque, et alium oppugnandarum urbium apparatus, lo-quar? Quum tantum laboris exhaustum sit, et ad finem jam operis tandem perventum, relinquendane hæc censemus, ut ad æstatem rursus novus de integro his instituendis exsudetur labor? Quanto est minus opera tueri facta, et instare, et perseverare, defungique cura? Brevis enim profecto res est, si uno tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has intervallaque lentiores spem nostram facimus. Loquer de opere et de temporis jactura: quid? periculi, quod differendo bello adimus, num obli-visci nos hæc tam crebra Etruriæ concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? Ut nunc res se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros: quantum in illis est, capere Veios licet. Quis est, qui spondeat eumdem, si differtur bellum, animum postea fore? quum, si laxamentum dederis, major frequentiorque legatio itura sit: quum, id quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis⁷, spatio interposito mutari possit, vel consensu civitatis, ut eo reconcilient Etruriæ animos, vel ipsius voluntate regis, qui obstare regnum suum saluti civium nolit.

⁶ A, par suite de, se trouve souvent pour ex. I, 1, 51; VI, 2, 4, etc. — ⁷ Rex creatus Veiis. Les Véiens s'étaient donné un roi cette année

IV. Elle sera utile pour l'avenir, en fortifiant la discipline, en montrant aux peuples de quoi les Romains sont capables.

Videte quot res, quam inutiles, sequantur illam viam consili : jactura operum tanto labore factorum, vastatio imminens finium nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum. Hæc sunt, Tribuni, consilia vestra, non, hercule, dissimilia, ac si quis ægro, qui, curari se fortiter passus, exemplo convalescere possit, cibi gratia præsentis, aut potionis, longinquum et forsitan insanabilem morbum efficiat. Si, me dius Fidius⁸, ad hoc bellum nihil pertineret, ad disciplinam certe militiæ plurimum intererat⁹ insuescere militem nostrum, non solum parta Victoria frui; sed, si res etiam lentior sit, pati tedium, et quamvis sera spei exitum exspectare; et, si non sit æstate perfectum bellum, hiemem opperiri; nec, sicut æstivas aves, statim autumno tecta ac recessum circumspicere. Obsecro vos, venandi studium ac voluptas homines per nives ac pruinias in montes silvasque rapit : belli necessitatibus eam patientiam non adhibeimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet? Adeone effeminate corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos, ut hiemem unam durare in castris, abesse ab domo non possint? ut tanquam navale bellum, tempestatibus captandis et observando tempore anni, gerant; non æstus, non frigora pati possint? Erubescant profecto, si quis eis hæc objiciat, contendantque et animis et corporibus suis virilern patientiam inesse, et se juxta¹⁰ hieme atque æstate bella gerere posse; nec se patrocinium mollitiæ inertiaeque mandasse tribunis, et meminisse hanc ipsam potestatem, non in umbra, nec in tectis, majores suos creasse. Hæc virtute militum vestrorum, hæc Romano nomine sunt digna : non Veios tantum, nec hoc bellum intueri, quod instat; sed famam et ad alia bella, et ad ceteros populos, in posterum querere. An mediocre disserimen opinonis secuturum ex hac re putatis; utrum tandem finitimi populum Romanum eum esse potent, cuius si qua urbs primum illum brevissimi temporis sustinerit impetum, nibil deinde timeat; an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum non tedium longinquæ oppugnationis, non vis hiemis ab urbe circumsessa semel amovere possit, nec finem ullum alium belli, quam victoriam, noverit, nec impetu potius bella, quam perseverantia, gerat? quæ in omni quidem genere militiae, maxime tamen in obsidenis urbibus, necessaria est, quarum plerasque, munitionibus, ac naturali situ inexpugnabiles, fame sitiue tempus ipsum vincit atque expugnat. Sicut Veios expugnabit, nisi auxilio hostibus

même pour mettre fin aux troubles des élections annuelles. — ⁸ *Meditus*, pour *me juvet Deus fidei*; d'autres disent *filius Dei* ou *Διός*. — ⁹ *Intererat* pour *interesset*. — ¹⁰ *Juxta*, également; expression

tribuni plebis fuerint, et Romæ invenerint præsidia Veientes, quæ nequicquam in Etruria querunt¹¹.

V. Aveugle soumission du peuple à ses tribuns; contraste de ce qui se passe à Rome et à Veies.

An est quidquam quod Veientibus optatum æque contingere possit, quam ut seditionibus primum urbs Romana, deinde velut ex contagione castra impleantur¹²? At, hercule, apud hostes tanta modestia est, ut non obsidionis tædio, non denique regni quidquam apud eos novatum sit; non negata auxilia ab Etruscis irritaverint animos. Morietur enim exemplo, quicunque erit seditionis auctor: nec cuiquam dicere ea liebit, quæ apud vos impune dicuntur. Fustuarium meretur, qui signa relinquit, aut præsidio decedit: auctores signa relinquendi et deserendi castra, non uni aut alteri militi, sed universis exercitibus, palam in concione audiuntur: adeo, quidquid tribunus plebis loquitur, etsi prodendæ patriæ dissolvendæque reip. est, assuestis æqui audire; et, dulcedine potestatis ejus capti, quælibet sub ea scelerata latere sinitis! Reliquum est ut, quæ hic vociferantur, eadem in castris et apud milites agant, et exercitus corrumptant, ducibusque parere non patientur; quoniam eadem Roma libertas est, non senatum, non magistratus, non leges, non mores majorum, non instituta Patrum, non disciplinam vereri militiæ.

III. ORATIO CAMILLI AD PÆDAGOGEM. CAP. 27. (AN. DE ROME 565. — AV. J.-C. 591.)

Dum Falerios Camillus obsidet, quidam iudimagister principum civitatis liberos, quos eruditiebat, in castra Romana perductos ipsi in manus tradidit. Huic Camillus :

Nos ad similem tui nec populum, nec imperatorem, scelestus ipse, cum scelesto munere venisti. Nobis cum Faliscis, quæ pacto fit humano, societas non est; quam ingeneravit natura, utrisque est, eritque. Sunt et belli sicut pacis jura: justeque ea non minus quam fortiter didicimus gerere. Arma habemus, non adversum eam ætatem cui etiam capti uribus parcitur, sed adversus armatos et ipsos qui, nec lesi nec lacesti a nobis, castra Romana ad Veios oppugnarunt. Eos tu, quantum in te fuit, novo scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, opere, armis, sicut Veios, vincam.

familier à Tite Live. — ¹¹ Voy. plus haut les paroles des consuls contre Canuléus. — ¹² Voy. Tacite, *Discours d'Othon à ses soldats révoltés*: «Si Vitellio et satellitibus ejus eligendi facultas detur, quem nobis animum, quas mentes imprecentur, quid aliud, quam seditionem et discordiam, optabunt? Ne miles centurioni, ne centurio tribuno obsequatur? »

IV. ORATIO LEGATORUM FALISCOS ROMANIS DEDENTIUM, IN SENATU.
Cap. 27 (An. de R. 363. — Av. J.-C. 391.)

Hæc ubi dicta dedit Camillus, denudari proditorem jussit; virgasque pueris, quibus ipsum agerent in urbem verberantes, dedit. Quo tam insigni justitia ac fidei specimine moti Falisci, legatos Romanam misere, qui Faleros dederent. Hi introducti ad senatum ita locuti sunt:

PATRES Conscripti, victoria, cui nec deus, nec homo quisquam invideat¹, vici a vobis et imperatore vestro, dedimus nos vobis; rati, quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio vestro, quam legibus nostris victuros. Eventu hujus belli duo salutaria exempla prodita humano generi sunt: vos fidem in bello, quam presentem victoriam, maluistis; nos, fide provocati, victoriam ultro detulimus. Sub ditione vestra sumus. Mittite qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis accipient. Nec vos fidei nostræ, nec nos imperii vestri pœnitibit².

V. ORATIO CAMILLI EXSULIS AD ARDEATES. Cap. 44. (An. de R. 367. — Av. J.-C. 387.)

Camillus Ardeæ exsulabat. Interea Galli, capta urbe Roma, Capitolum atque Arcem obsidebant. Inde quum ingens eorum manus Ardeam frumentandi gratia delata esset, Camillus in concionem procedit, Ardeatesque ad sumenda adversus Gallos arma bortatur.

I. C'est le danger commun qui l'appelle dans leur assemblée.

ARDEATES, veteres amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit, et fortuna hoc egit mea, nemo vestrum conditionis meæ oblitum me huc processisse putet; sed res ac periculum commune cogit, quod quisque possit in re trepidâ presidii in medium conferre. Et quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit?

II. Voici une occasion pour eux de s'acquitter envers les Romains, et de se couvrir de gloire.

Hac arte in patria steti; et invictus bello, in paœ ab ingratis civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est, et pro tantis pristinis populi Rom. beneficiis, quanta ipsi meministis (nec enim exprobranda apud memores sunt¹), gratiae referentes.

IV. — ¹ Invideat. Cette victoire est trop pure pour exciter la jalouse des dieux ou des hommes. Les anciens croyaient que les dieux étaient jaloux d'un mortel trop heureux. — ² Comparez le Discours des Députés Campaniens au sénat, vii, 50.

V. — ¹ Memores sunt. Térence, Andr. 1, 1, 16:
Istæc commemoratio
Quasi exprobratio est immemoris benefici.

EX TITO LIVIO COLLECTÆ. — L. V.

rendæ, et huic urbi decus ingens belli ex hoste communi pariendo.

III. L'ennemi n'est pas à craindre; la victoire est sûre.

Quæ effuso agmine adventat, gens est, cui natura corpora animosque magna magis, quam firma, dederit. Eo in certamen omne plus terroris, quam virium, ferunt. Argumento sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex Arce Capitolioque his exigua resistitur manu. Jam obsidionis tædio victi abscedunt, vagique per agros palantur. Cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi nox appetit, prope rivos aquarum, sine munimento, sine stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur: nunc ab secundis rebus² magis etiam solito incauti. Si vobis in animo est tueri moenia vestra, nec pati hæc omnia Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes: me sequimini ad caedem, non ad pugnam: nisi vinctos somno, velut pecudes, trucidando tradidero, non recuso³ eumdem Ardeæ rerum mearum exitum, quem Roma habui.

VI. ORATIO M. FURII CAMILLI AD QUIRITES. Cap. 51 et sqq. (An. de R. 367. — Av. J.-C. 387.)

Quum incensa tecta restituere plebem pigeret, postquam Galli recessissent, tribuni, nauci multitudinis adversus Patres concitandæ occasionem, suadere et hortari satagebant, ut Romani Veios migrarent. Tum M. Furii Camillus, victor Gallorum et Romæ alter conditor appellatus, in concionem, universo senatu prosequente, ascendit, atque ita verba fecit:

I. Il appartient au libérateur de Rome de combattre le projet des tribuns, et d'en montrer l'inconséquence.

ADEO mihi acerbæ sunt, Quirites, contentiones cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exsili solatium aliud haberim, quoad Ardeæ vixi, quam quod procul ab his certaminibus eram: et ob eadem hæc, non, si¹ me senatusconsulto populi jussu revocaretis, redditurus unquam fuerim. Nec nunc me, ut redirem, mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit: quippe, ut in sua sede maneret patria, id agebatur; non ut ego utique² in patria essem. Et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi hæc quoque pro patria dimicatio esset; cui deesse, quoad vita suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. Quid enim repetimus³? Quid obsessam urbem ex hostiis manibus eripuimus, si recu-

¹ Ab secundis rebus. Voy. le Discours d'Ap. Claudio, non solum a cupiditate. — ² Non recuso. Voy. la fin du Disc. de Capitolinus.

VI. — ¹ Si, pour etiamsi. — ² Utique comme polissimum. Voy. n. 50: « Utique Lartii putabant sententiam quæ omnem fidem tolleret. » Ils pensaient que le parti proposé par Lartius était de nature, plus que tout autre, à anéantir le crédit. — ³ Repetimus, sous-entendu patriam. Voy. Q. Curce, Discours d'Alexandre à ses soldats, vi, 5: « Nos vero peccavimus, milites, si Darium ob hoc vicimus, ut servo

peratam ipsi deserimus? et quum, victoribus Gallis, capta tota urbe, Capitolium tamen atque Arcem diuque et homines Romani tenuerint, habitaverint; victoribus Romanis, recuperata urbe, Arx quoque et Capitolium deseretur? et plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna faciet, quam adversa fecit?

II. Les dieux ont manifesté tour à tour leur colère et leur bienveillance par les revers et les succès de Rome. Les irratera-ton de nouveau en quittant une ville consacrée par les auspices, en abandonnant leurs autels, en anéantissant ou en détruisant les sacerdotes attachés au sol de Rome, en détruisant les auspices qui président à l'élection des magistrats?

Equidem, si nobis cum urbe simul posita traditæque per manus religiones nulla essent, tamen tam evidens numen hac tempestate rebus adfuit Romanis, ut omnem negligentiam divini cultus exemptam hominibus putem. Intuemini enim horum deinceps⁴ annorum vel secundas res, vel adversas: inventis omnia prospere evenisse sequentibus deos, adversa serpentibus⁵: jam omnium primum Veiens bellum (per quot annos, quanto labore gestum!) non ante cepit finem, quam monitu deorum aqua ex lacu Albano emissâ est⁶. Quid? hæc tandem urbis nostræ clades nova num ante exorta est, quam spreta vox cœlo emissa de adventu Gallorum⁷? quam gentium jus ab legatis nostris violatum⁸? quam a nobis, quum vindicari deberet, eadem negligentia deorum prætermissem? Igitur victi captique ac redempti tantum poenarum diis hominibusque dedimus, ut terrarum orbi documento essemus. Adversæ deinde res admonuerant religionum: confugimus in Capitolio ad deos, ad sedem Jovis optimi maximi; sacra in ruina rerum nostrarum alia terræ celavimus, alia avecta in finitimas urbes, amoyimus ab hostium oculis. Deorum cultum, ab diis hominibusque deserti, tamen non intermisimus. Reddiderat igitur patriam, et victoriā, et antiquum belli decus amissum: et in hostes, qui cæci avaritia in pondere auri fœdus ac fidem sellerunt⁹, verterunt terrorem, fugamque et cedem. Hæc culti neglecte numinis tanta monumenta in rebus humanis cernentes, ecquid sentitis, Quirites, quantum vixdum e naufragiis prioris culpa cladisque emergentes paremus nefas? Urbem auspicato inaugurate conditam habemus¹⁰: nullus

eius traderemus imperium. » — ⁴ *Deinceps*, comme ordine. *Duo deinceps reges*, deux rois qui se succédèrent immédiatement, i, 21. — ⁵ Voy. vi, 40, le Disc. d'App. Claudius contre les Tribuns: *Etudant nunc licet religiones*, etc. *Ilor. Od.* iii, 6, 5 sqq., édit. classiq. de M. A. de Wailly:

Dis te minorem quod geris, imperas:
Hinc omne principium, hue refer exitum.
Di multa neglegi dederunt
Hesperie mala luctuose, etc.

⁶ Voy. iv, 15 et suiv. — ⁷ *De adventu Gallorum*. Voy. v, 52. — ⁸ *Violatum*. Voy. v, 56, comment Fabius se battit contre les Gaulois auprès de qui le sénat l'avait député. — ⁹ C'est l'histoire de Brennus mettant son épée dans la balance. — ¹⁰ « Aus; icis hanc urbem conditam esse,

locus in ea non religionum deorumque est plenus¹¹: sacrificiis solemnibus non dies magis stat, quam loca sunt, in quibus fiant. Hos omnes deos, publicos privatosque¹², Quirites, deserturi estis? Quam par¹³ vestrum factum est, quod in obsidione nuper in egregio adolescente C. Fabio, non minore hostium admiratione, quam vestra, conspectum est; quum inter Gallica tela degressus ex Arce solempne Fabiae gentis in colle Quirinali obiit¹⁴? An gentilitia sacra ne in bello quidem intermitti, publica sacra et Romanos deos etiam in pace deserit placet? et pontifices flaminesque negligenter publicarum religionum esse, quam privatus in solenni gentis fuerit? Forsitan aliquis dicat, aut Veilis ea nos facturos, aut hue inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant: quorum neutrum fieri salvis ceremoniis potest. Et ne omnia generatim sacra omnesque percensem ceos; in Jovis epulo num alibi, quam in Capitolio, pulvinar¹⁵ suscipi potest? Quid de æternis Veste ignibus signoque¹⁶, quod imperii pignus custodia ejus templi tenetur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive, tuque, Quirine pater? Hæc omnia in profano deserit placet sacra, æqualia urbi, quædam vetustiora¹⁷ origine urbis? Et videte, quid inter nos ac majores interset. Illi sacra quedam in monte Albano Lavinioque¹⁸ nobis facienda trididerunt. An ex hostium urbibus Romam ad nos transferri sacra religiosum fuit: hinc sine piaculo in hostium urbem Veios transferemus? Recordamini, agitedum, quoties sacra instaurarentur, quia aliquid ex patro ritu negligentia easuve prætermissem est. Modo quæ res, post prodigium Albani lacus, nisi instauratio sacrorum auspiciorumque renovatio, affectæ Veienti bello reipublicæ remedio fuit? At etiam, tanquam veterum religionum memores, et peregrinos deos transtulimus

auspiciis bello ac pace, domi militaque, omnia geri, quis est qui ignoret? » Disc. d'Appius Claudius, vi, 40. — Voy. Tacite, disc. d'Othon Hist. i, 85. — ¹¹ Voltaire, Zaire, ii, 5:

Voir ces murs, voir ce temple envahi par tes maîtres,
Tout annonce le Dieu qu'ont vengé tes ancêtres...
Tu ne sauras marcher dans cet auguste lieu,
Tu n'y peux faire un pas sans y trouver ton Dieu.

¹² *Privatos*. Les familles patriciennes avaient chacune des cérémonies particulières qui se transmettaient avec l'héritage. — ¹³ *Par*, sous-entendu *ei facto*. — ¹⁴ Voy. v, 46. — ¹⁵ *Pulvinar*. Dans certaines cérémonies, quelquefois dans les calamités publiques, on conchait les statues des dieux sur des lits, et on leur servait un repas de la viande des sacrifices; cela s'appelait *lectisternium*, ou quelquefois *settisternium*, appliquée aux déesses seulement, parce qu'on les approchait des tables, sans les coucher, conformément à l'ancien usage des femmes de s'asseoir, et de ne point se coucher à table. D'ordinaire on les mettait deux sur un même lit. Voy. v, 15. — ¹⁶ *Signo*. On croit que c'était la statue de Pallas, ou quelque image des dieux de Samothrace apportée par Enée. Voy. Plutarque, *Camille*, 26. — ¹⁷ *Vetustiora*. Par exemple le culte de Vesta et le Palladium. — ¹⁸ Voy. i, 51 et 14. Il s'agit de cérémonies

Romam, et instituimus novos. Juno regina, transvecta à Veii¹⁹, nuper in Aventino quam insigni ob excellens matronarum studium celebrique dedicata est die! Aio Locutio²⁰ templum, propter cœlestem vocem exauditam in Nova via, jussimus fieri: Capitolini Iudos solemnibus aliis addidimus; collegiumque ad id novum, auctore senatu, condidimus. Quid horum opus fuit suscipi, si una cum Gallis urbem Romanam relicturi fuimus? si non voluntate remansimus in Capitolio per tot menses obsidionis? si ab hostibus metu retenti sumus? De sacris loquimur et de templis: quid tandem de sacerdotibus? Nonne in mentem venit, quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex qua eas nihil unquam, præterquam urbs capta, movit. Flaminii Diali noctem unam manere extra urbem nefas est. Hos Veientes pro Romanis facturi estis sacerdotes, et vestales tuæ te deserent, Vesta? et flamen peregre habitando in singulas noctes tantum sibi reiisque publicæ piaculi contrahet? Quid? alia, quæ auspicio agimus omnia fere intra Pomorium, cui oblivioni, aut cui negligenter damus? Comitia curiata, quæ rem militarem continent²¹; comitia centuriata, quibus consules tribunosque militares creatis, ubi auspicio, nisi ubi assolent, fieri possunt? Veiosne hæc transferemus? an comitiorum causa populus tanto incommode in desertam hanc ab diis hominibusque urbem conveniet?

III. L'honneur, l'amour de la patrie, les souvenirs du passé, leur défendent de quitter Rome.

Sed res ipsa cogit vastam²² incendiis ruinisque relinquere urbem, et ad integra omnia Veios migrare, nec hic ædificando inopem plebem vexare. Hanc autem jactari magis causam, quam veram esse, ut ego non dicam, apparere vobis, Quirites, puto; qui meministis, ante Gallorum adventum, salvis tectis publicis privatisque, stante incolumi urbe, hanc eamdem rem actam esse²³, ut Veios transmigrameremus. Et videte quantum inter meam sententiam vestramque intersit, Tribuni. Vos, etiam si tunc faciendum non fuerit, nunc utique faciendum putatis: ego contra (nec id mirati sitis prius quam quale sit audieritis) etiam si tunc migrandum fuisse, incolumi tota urbe, nunc has ruinas relinquendas non censerem. Quippe tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc hæc migratio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est.

nies originaires de l'Italie même. — ¹⁹ Voy. v. 25. — ²⁰ Aio Locutio. On remerciait ainsi le dieu inconnu qui avait annoncé l'arrivée des Gaulois (Voy. v. 52). Varro l'appelle *Aius Deus* (A. Gell. xvi, 17) et Cicéron *Aius Loquens* (*de Div.* i, 45; ii, 52). — ²¹ Rem militarem continent. Le pouvoir militaire ne pouvait être réglé ou confié aux magistrats que par une loi curiale, c'est-à-dire rendue dans les Comices par Curies. — ²² *Vastam*, désolée. Il semble que plus tard il ait perdu ce sens. Servius (*In Virg. Æn.* i, 52): « Sane vasto, pro desolato *Veleres* ponebant, ponebant et pro magno. » — ²³ *Hanc..... actam esse.*

Non enim reliquise victores, sed amisisse victi patriam videbimus: hoc ad Alliam fuga, hoc capta Urbs, hoc circum sessum Capitolium necessitatis imposuisse, ut desereremus Penates nostros, exsiliumque ac fugam nobis ex eo loco consiceremus, quem tueri non possemus. Et Galli evertere potuerunt Romam, quam Romani restituere non videbuntur potuisse? Quid restat, nisi ut, si jam novis copiis veniant (constat enim vix credibile multitudinem esse), et habitare in capta ab se, deserta a vobis, hac urbe velint, simatis? Quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri, *Æqui Volscive*, faciant, ut commigrent Romam, velitisne illos Romanos, vos Veientes esse? an malitis hanc solitudinem vestram, quam urbem hostium, esse? Non equidem video quid magis nefas sit. Hæc scelerâ, quia piget ædificare, hæc dedecora pati parati estis? Si tota urbe nullum melius ampliusve tectum fieri possit, quam casa illa conditoris est nostri²⁴, non²⁵ in casis, ritu pastorum agrestiumque, habitare est satius inter sacra Penatesque vestros, quam exsulatum publice ire? Majores nostri, convenæ pastoresque, quum in his locis nihil, præter silvas paludesque, esset, novam urbem tam brevi ædificarunt: nos Capitolio, arce incolumi, stantibus templis deorum, ædificare incensa piget? et, quod singuli facturi fuimus, si ædes nostra deflagrassent, hoc in publico incendio universi recusamus facere? Quid tandem? si fraude, si casu Veii incendium ortum sit, ventoque (ut fieri potest) diffusa flamma magnam partem urbis absumat; Fidenas inde, aut Gabios, aliamve quam urbem quæsturi sumus, quo transmigremus? Adeo nihil tenet solum patriæ, nec hæc terra, quam matrem appellamus; sed in superficie tignisque caritas nobis patriæ pendet? Equidem, fatebor vobis, etsi minus injuriae vestræ, quam meæ calamitatis, meminisse juvat, quum abesse, quotiescumque patria in mentem veniret, hæc omnia occurrebant²⁶, colles, campique, et Tiberis, et assueta oculis regio, et hoc celum, sub quo natus educatusque essem.

Camille s'y était opposé déjà, mais devant le sénat, v. 50. — ²⁴ *Casa illa conditoris nostri*. C'était une cabane couverte en chaume, et toujours entretenue dans son état primitif. On la voyait au Capitole, dans la citadelle. Virg. *Æn.* VIII, 635:

(Manilius) *Capitolia celsa tenebat,
Romuleoque recens horrebat regia culmo.*

Ovid. *Fast.* III, 183 et suiv. — ²⁵ *Non pour nonne*. — ²⁶ *Hec omnia occurrebant*. Voy. le Disc. de Veturie page 11. Cas. Delavigne, *Marino Faliero*, 1, 2 :

C'est ce vague désir des lieux où l'on n'est pas,
Ce souvenir qui tue, oui, cette fièvre lente,
Qui fait rêver le ciel de la patrie absente...
Je riais, je pleurais; je voyais Palestrine,
Saint-Marc que j'appelais, s'approcher à ma voix,
Et tous mes sens émus s'enivraient à la fois

IV. L'intérêt les y retient : avantages de la position de Rome.

Quæ vos, Quirites, nunc moveant potius caritate sua, ut maneat in sede vestra, quam postea, quum reliqueritis ea, macerent desiderio. Non sine causa dii hominesque hunc urbi condendæ locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiuntur; mare vicinum ad commodities, nec expositum²⁷ nimia propinquitate ad pericula classium externarum; regiōnum Italiae medium, ad incrementum urbis natum unice²⁸ locum²⁹. Argumento est ipsa magnitudo tam novæ urbis. Trecentesimus sexagesimus quintus annus urbis, Quirites, agitur : inter tot veterinos populos tamdiu bella geritis, quum interea, ne singulas loquar urbes, non conjuncti cum Āequis Volsci, tot tam valida oppida; non universa Etruria, tantum terra marique polens, atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiae, bello vobis par est.

V. C'est à ce sol que les dieux ont attaché l'empire.

Quod quum ita sit, quæ, malum³⁰! ratio est expertis³¹ alia experiri, quum jam, ut³² virtus vestra transire alio possit, fortuna certe loci hujus transferri non possit? Hic Capitolium est, ubi quandam capite humano³³ invento responsum est, eo loco caput rerum

De la splendeur du jour, des murmures de l'onde,
Des trésors étalés dans ce bazar du monde,
Des jeux, des bruits du port, des chants du gondolier.

—²⁷ Expositum se rapporte à mare; mais l'auteur songe au rivage baigné par la mer, plus qu'à la mer même. —²⁸ Unice, comme maxime, optime. —²⁹ Voyez sur la situation de Rome, les différentes opinions que cite M. Michelet, à la fin du premier volume de son *Histoire Romaine*. Celles de Goethe et de Napoléon sont les plus curieuses : « Je prends la plus vive part au chagrin des femmes d'Albe. Je m'unis de cœur à leurs cris de désespoir, lorsqu'elles virent détruire leur ville, et qu'il leur fallut abandonner ce bel emplacement, si bien choisi par son habile fondateur, pour venir vivre au milieu des brouillards du Tibre, et habiter le triste mont Cœlius, avec la douleur de ne pouvoir plus que jeter de là un œil de regret sur le paradis dont on les avait exilées. Je ne connais encore que fort peu la contrée; mais j'en sais assez pour être persuadé qu'aucun peuple de l'antiquité n'a plus mal choisi son séjour que les Romains. Aussi, dès qu'ils eurent réussi à tout engloutir, s'empressèrent-ils, pour pouvoir jouir des plaisirs de la vie, de se transporter, avec leurs pénates, dans les maisons de plaisir qu'ils élevèrent sur les ruines des villes détruites par leurs armes. » GOETHE, *Mém.* 1, p. 386. L'opinion de Napoléon est trop développée pour la citer ici : nous dirons seulement qu'à part quelques restrictions sur certains points, quelques développements sur d'autres, elle est conforme à celle de Tite-Live. Voy. *Mém. de Napoléon*, 3e vol. —³⁰ Malum! exclamation de colère, d'indignation ; c'est un juron. Cic. *Philipp.* x, 9. —³¹ Expertis a le sens actif et se rapporte aux Romains. —³² Ut, en supposant que. —³³ Capite humano, 1, 55.

summamque imperii fore. Hic, quim augurato liberaretur Capitolium, Juventus Terminusque maximo gaudio patrum nostrorum moveri se non passi. Hic Vestæ ignes, hic ancilia cœlo demissa : hic omnes propitiæ manentibus vobis di!

EX LIBRO VI.

I. ORATIO M. FURII CAMILLI AD MILITES. Cap. 7. (An de R. 571. — Av. J.-C. 585.)

Quum pugnaturi essent Romani adversus ingentem Volscorum, Hernicorum Latinorumque multitudinem, aciem jam instruunt Camillo centuriones renuntiaverunt, turbatas militum mentes esse, segniter arma capta, cunctabundosque et resistentes egressos castris esse, quin voces quoque auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos; et aegre inermem tantam multitudinem, nedum armatam, sustineri posse. In equum insilit, et, ante signa obversus in aciem, ordinis intersequitans :

Quæ tristitia, Milites, hæc? quæ insolita cunctatio est? Hostem, an me, an vos ignoratis? Hostis est quid aliud¹, quam perpetua materia virtutis gloriæque vestrae? Vos contra, me duce (ut Faleros Veiosque captos, et in captâ patria Gallorum legiones casas taceam), modo trigeminæ victoriae triplicem triumphum ex his ipsis Volscis et Āquis, et ex Etruria egistis. An me, quod non dictator vobis, sed tribunus², signum dedi, non agnosco ducem? Neque ego maxima imperia in vos desidero; et vos in me nihil præter me ipsum intueri decet : neque enim dictatura mihi unquam animos fecit, ut ne exsilium quidem ademit. Idem igitur omnes sumus; et quum eadem omnia in hoc bellum afferamus, quæ in priora attulimus; eudem eventum belli exspectemus. Simul concurreritis, quod quisque didicit ac conseruit, faciet : vos vincetis, illi fugient.

I. ¹ Hostis est quid aliud, etc. Paroles du dictateur Āemilius Mummius : « Eosdem et Romanos, et hostes esse, qui per tot secula fuerint : eosdem animos, easdem corporis vires, eadē arma gerere. Se quoque eundem dictatorem Mam. Āemilium esse, qui ante Veientium Fidenatumque, adjunctis Faliscis, ad Nomentum exercitus fuderit; et magistrum equitum A. Cornelium eundem in acie fore, qui priore bello tribunus militum, Larte Tolumno, rege Veientium, in conspicu duorum exercituum, occiso, spolia opima Jovis Feretrii templo intulerit. Proin memoris secum triumphos, secum spolia, secum victoriam esse, cum hostibus scelus legatorum contra jus gentium interfectorum, cædem in pace Fidenatum colonorum, inducias ruptas, septimam infelicem defecctionem, arma caperent ». TIT-LIV. iv, 32. —² Tribunus. Il était tribun militaire.